

- Káposzta József (szerk.) (2007): Regionális gazdaságtan. Debreceni Egyetem AMTC AVK, Debrecen. 275. p.
- Kopányi Mihály (szerk.) (1996): Mikroökonómia. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 555. p.
- Lengyel Imre–Rechnitzer János (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 391. p.
- Marini, Matteo B.–Mooney, Patrick H. (2006): Chapter 6: Rural Economies. pp. 91–103. In: Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney, P. (eds.): The Handbook of Rural Studies. SAGE Publications Ltd., London. 511. p. ISBN: 9780761973324.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2006): The New Rural Paradigm: Policies and Governance. Rural Policy Reviews, Paris. 164. p.
- PIU (Performance and Innovation Unit) (1999): Rural Economies. 140. p.
- Porter, Michael E.–Ketels, Christian H. M.–Miller, Kaia–Bryden, Richard T. (2004): Competitiveness in Rural U.S. Regions: Learning and Research Agenda. Institute for Strategy and Competitiveness Harvard Business School. 70. p. http://www.isc.hbs.edu/pdf/EDA_RuralReport_20040621.pdf (letöltve: 2011. 01. 20.)
- Roberts, Sion (2002): Key Drivers of Economic Development and Inclusion in Rural Areas. Initial scoping study of the socio-economic evidence base for DEFRA. 70. p. <http://archive.defra.gov.uk/evidence/economics/foodfarm/reports/documents/sion.pdf> (letöltve: 2006. 02. 14.)
- Szakál Ferenc (1999): A fenntartható mezőgazdaság és szerepe a vidéki térségek fejlődésében. A falu. 14. évf. 2. sz. pp. 23–37.
- Szörényiné Kukorelli Irén (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. Tér és Társadalom. 19. évf. 3-4. sz. pp. 111–137.
- Terluin, Ida J.–Post, Jaap H. (1999): Employment in leading and lagging rural regions of the EU. Summary report of the RUREMPLO project. Agricultural Economics Research Institute (LEI), The Hague. 53. p. http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/1999/4_xxx/4_99_10.pdf (letöltve: 2012. 07. 09.)
- Terluin, Ida J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. Journal of Rural Studies. Vol. 19. Issue 3. pp. 327–344.
- Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő. 30. évf. 2–3. sz. pp. 267–292.
- Tóth Miklós (1988): A természeti erőforrások potenciálja és igénybevétele gazdasági értékelésének elvi-módszertani kérdései. MTA FKI, Budapest. 183. p.
- Veres Lajos (2006): Regionális logisztikai rendszerek kialakítása. Logisztikai Évkönyv. 12. évf. pp. 135–142.
- Ward, Neil (2008): Witness: Professor Neil Ward, Centre for Rural Economy, Newcastle University, gave evidence. In: The potential of England's rural economy. Eleventh Report of Session 2007–08 Volume II. Oral and written evidence. House of Commons Environment, Food and Rural Affairs Committee. The Stationery Office Limited, London. pp. 7–16. <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmenvfru/544/544ii.pdf> (letöltve: 2011. 06. 29.)
- Zsótér Brigitta (2010): Mezőhegyes – egy sajátos település útja az Alföldön. Doktori (PhD) értekezés. PTE FDI, Pécs. 166. p.

ZÁTONYRA FUTOTT MEZŐGAZDASÁG A MAGYAR AGRÁRIUM KÜLPIACI HELYZETÉNEK ALAKULÁSA AZ OLAJÁRROBBANÁS UTÁN*

SCHLETT ANDRÁS**

A Kádár-féle politikai vezetés az 1960-as évek elején, az SZKP XXI. Kongresszusa után jelentős gazdaságpolitikai váltásra szánta el magát. Szükségesnek ítélték a Szovjetuniótól való egyoldalú gazdasági függés lazítását, a gazdaság „két lábra állítását”. E cél megvalósítása érdekében az illetékes állami szervek a nyugat-európai országokba szakembereket küldtek, és ezzel megkezdődött a fejlett nyugati technológia különböző formákban történő átvételének előkészületei. Ezt a folyamatot felgyorsította az időközben bekövetkezett enyhülés, amely döntően az Európán belüli kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat élénkítette.

A szocialista magyar mezőgazdaság az 1960-as évektől három fő piacra építette fel üzletpolitikáját. A szocialista országokkal évről évre bővült a külkereskedelmi kapcsolat, közülük is elsősorban a Szovjetunióval, Csehszlovákiával, az NDK-val és Lengyelországgal. A tőkés viszonylatú export fejlesztése és az önálló tenyésztés kialakítása érdekében kooperációk jöttek létre európai tőkés országok egyes vállalataival. Igen dinamikusan fejlődtek és a '70-es évektől devizavolumenét tekintve egyre jelentősebb exportpiaccá váltak a közel-keleti országok. Az összes magyar baromfihús export csaknem 30%-a például a Közel-Keletre irányult.

Az 1960 és az 1975 közötti másfél évtized a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar gyors ütemű előretörését hozta. Ezt mutatja, hogy mezőgazdasági termelésünk gyorsabban fejlődött a világtáznál, valamint a KGST-országok átlagánál.

1. táblázat

	Az 1975. évi mezőgazdasági bruttó termelés indexe (1960=100%)	Az egy főre jutó 1975. évi mezőgazdasági bruttó termelés indexe (1960 = 100%)
Világ szinten	142	105
KGST szinten	145	125
Fejlett tőkés országok	136	116
Fejlődő országok	148	100
Magyarország	155	147

Forrás: Gajdos-Éliás, 1978

Ezen belül is figyelemre méltóak azok az eredmények, amelyeket a mezőgazdaság két fő ágazatában – a növénytermesztésben és az állattenyésztésben – is elértünk.

2. táblázat

	Az 1975. növénytermesztés bruttó termelésének indexe %-ban (1960=100%)	Az 1975. évi állattenyésztés bruttó termelésének indexe %-ban (1960 = 100%)
KGST országok	131	160
Magyarország	148	164

Forrás: Gajdos-Éliás, 1978

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
** Egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

A műszaki fejlesztés nagyrészt nyugati licenckek, know-how-ok vételéhez kapcsolódott, amelyre úgymond „ráfejlesztettek”. Ebben fontos szerepük volt a nyugati cégekkel fenn tartott kapcsolatoknak. A fejlett nyugati technika beszerzése és alkalmazása segítette a termékszerkezet-váltást, és a minőség javítását is. A kiemelt vállalatok (ún. mintagazdaságok) a gépek beszerzésén túlmenően együttműködésre (például közös fejlesztésekre) is törekedtek a fejlettebb tőkés cégekkel. A nyugati technikai, technológiai szint ismeretében a vállalatok vezetése „igényesebbé vált”. A kapcsolatok serkentették a korszerű szervezési, vezetési elvek átvételét is. A nyugati gyártókkal való szoros kapcsolatok kialakítását szolgálta a közös vállalatok létrehozása is (Schlett 2007).

Nyugati (elsősorban német) minták alapján dolgozták ki az iparszerű baromfitartás elméleti és gyakorlati alapjait, és létrehozták az első rendszerbe szervezett mezőgazdasági ágazatot. A magyar nagyüzemi állattenyésztésben a legprogresszívebb szerepet a vizsgált időszak végéig a baromfitartás töltötte be, s színvonalában legközelebb került a termelésben élenjáró országokhoz. Bábólnán – a korszak egyik mintavállalatánál – például 1960-ban Nyugat-Németországból importált „Lohmann-féle” tyúkokkal kezdték meg a tojástermelést. Ezt követően szervezték meg az új típusú baromfiistállók építését a gazdaság területén, amelyek a kialakuló zárt termelési rendszernek megfelelő konstrukcióban épültek.

A növénytermesztésben is jelentős változások történtek. Az 1960-as évektől a szántóföldi növények egyik csoportja, általában a jobban gépesített és nagy hozamú fajtákkal bírók vetésterületének növekedése mellett, a fennmaradók területe számottevő csökkenést mutat.

A kukorica már a hatvanas években az intenzív, iparszerű termelés lehetőségeit vizsgáló szakemberek érdeklődésének a középpontjába került, mivel a nagyüzemi állattenyésztés eredményességét nagymértékben befolyásolta a takarmánykukorica minősége. A gabonafélék közül ez a növény rendelkezik a legnagyobb termőképességgel, egységnyi mennyiségben a legtöbb energiát tartalmazza, és e két tulajdonsága miatt leginkább alkalmas volt a felső vezetés által meghirdetett gabona- és húsprogram célkitűzéseinek a megvalósítására. A nagyüzemi keretekben történő hatékony termesztésre az USA-ban és Jugoszláviában találtak működő példát, ezért a termelés-szervezési és technológiai változásoknál a figyelem középpontjába került az ott alkalmazott eljárások átvétele. Az iowai Garst-farm közvetlenül részt vett az Ipari Ipari Kukoricatermelési Rendszer kialakításában Bábólnán, a hibridvetőmag szállításában, de a későbbiekben jugoszláv és magyar intenzív fajták is jelentős területeket foglaltak el (Schlett 2011).

Az iparszerű termelési rendszerek fejlesztéséhez nagyban hozzájárult a különböző külső piaci kapcsolatok folytán összegyűjtött ismeret, módszer, tenyésztési és termelési eljárás, amely az állattenyésztés és az árutermelés különböző fázisaiban a külföldi partnereknél elsősorban az üzleti együttműködés mindennapi gyakorlatában volt megszerezhető. Számos kooperáció jött létre a fejlett nyugati cégekkel, illetve közös vállalatok alapítására is sor került. Ezek információs bázisul szolgáltak a tenyésztés, a műszaki fejlesztés, a piaci változások felderítésében. Hasonlóképpen pótolhatatlan volt a szerepük a legújabb eszközök, eljárások, fajták beszerzésében és kipróbálásában, a szakemberek képzésében. A közös vállalatok megkönnyítették az integrálódást a nyugati piaci viszonyokhoz, s ezáltal segítették a helytállást a kezdeti kritikus időszakban. Fontos megemlíteni a nemzetközi piaci versenyből eredő kritikai nyomást, amelynek révén a mezőgazdaságban egyre inkább előtérbe került a minőségi szemlélet. Az export célterülete, volumene és időbeli szekvenciája termékenként jelentős különbségeket mutatott.

A fejlett nyugati technika beszerzése és alkalmazása segítette a termékszerkezet-váltást, és a minőség javítását is. A nyugati technikai, technológiai szint ismeretében a

vállalatok vezetése „igényesebbé vált”. A kapcsolatok serkentették a korszerű szervezési, vezetési elvek átvételét is. A nyugati gyártókkal való szoros kapcsolatok kialakítását szolgálta a közös vállalatok létrehozása is.

Az export volumene szempontjából a szocialista országok (Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK, Lengyelország) és a fejlődő észak- és fekete-afrikai, valamint közel-keleti országok (Irak, Algéria, Líbia, Egyiptom, Angola, Libanon, Irán) voltak meghatározóak. Az európai fejlett tőkés országok (Ausztria, NSZK, Franciaország, Svájc, Olaszország) esetében a piaci jelenlét, a legigényesebb piacok értéktételének a megismerése, az állandó naprakészség és informáltság volt a fő cél. A nyugati import célja a hazai szaporítás egy részének, illetve a fajtaválasztéknak a folyamatos fenntartása, kereskedelmi, szakmai kapcsolattartás, egyes esetekben kooperáció a világ legjobb tenyésztő cégeivel.

A vázolt folyamat erősítette az ország külgazdasági szerkezetének nyitottságát, de a külkereskedelmi forgalom tekintetében a KGST reláció ekkor még kiegyensúlyozta az ún. keményvalutás reláció arányát. A nem rubelelszámolású export nagy arányában szerepe volt annak is, hogy a hetvenes évektől a Szovjetunió nagy mennyiségben vásárolt dollárelszámolás ellenében is. Magyarország a fejlett technológia tranzit országa lett a KGST felé. Európa nyugati része kelet felé bővítette felvevőpiacait. Magyarország pedig a KGST-ből olcsón importált anyagok feldolgozásán alapuló kivitelért tudott fejlett technikát és korszerű fogyasztási cikkeket importálni. A hatvanas évek növekedési feltételeit a viszonylag olcsón és bőségesen rendelkezésre álló termelési tényezők megléte, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, az ebből adódó piacbővülés jellemezte. A hetvenes évektől viszont jelentős átalakulások színterévé vált a világgazdaság, s a mezőgazdaságra nézve is alaposan megváltoztak és kedvezőtlené váltak a világgazdasági körülmények.

Válság

A magyar mezőgazdaság fejlődését a XX. század második felében a közvetlen (üzemanyag) és közvetett (műtrágya, növényvédő szer, gép stb.) energiabevétel rohamos növekedése jellemezte (Kaposi 2007. 117–118.). Az ipari eredetű, illetve feldolgozású anyagok részaránya a mezőgazdaság összes anyagfelhasználásán belül az 1960-as évek elején még elenyésző volt, de az 1980-as évek közepére megközelítette a 60 százalékot (Varga 2008).

Az 1973-tól kibontakozó világgazdasági folyamatok, a magyar külgazdasági cserearányainak nagyarányú romlása drámai erővel tudatosította, milyen nagymértékben függ gazdaságunk a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk jellegétől. Az energia- és nyersanyag-árrobbanás gyökeresen átrendezte a magyar külkereskedelm árviszonyait (Cseszka 2008. 140.). A világgazdasági ármozgások, ha késleltetve is, de a rubelelszámolású forgalomba is begyűrűztek, az ötéves, csúszó árbázisra való áttérés következményeként. Ennek nyomán 1975-ben, ebben a relációban az import árszínvonala több mint 25%-kal nőtt, az energiahordozóké pedig megkétszereződött (Barát 1994. 157.).

3. táblázat. A cserearányok alakulása

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	Változás 1970-1977 között
Rbl forgalom	-2,2	-1,6	0,3	0,4	-8,8	-2,1	-3,0	-16,0
\$ forgalom	-0,8	1,4	-2,5	-14,8	-7,0	6,5	-3,8	-20,1

Forrás: Marton, 1978

A magyar vezetés az infláció begyűrűződését döntően költségvetési eszközökkel próbálta megakadályozni, tehát a világgazdasági árány-változásokat nem vezette át a belföldi árrendszeren. Így az importot felhasználók nem érzékelték a tényleges árányokat és árszinteket, ami kevésbé ösztönözte az import racionális felhasználását. A hetvenes évektől dinamikus növekedtek a külkereskedelemmel kapcsolatos támogatások is (Botos–Patai–Szalkai 1980. 19–20.).

A cserearányromlással párhuzamosan megnehezültek az értékesítési feltételek is. Már nem a hatékonyságok versenyeztek a világgazdaságban, hanem támogatási politikák és kondíciók. A világgazdasági változások előhírnökeként az Európai Közösség által az integrációba beemelt közös agrárpolitikával, Nyugat-Európa felé már 1970-től bezárultak a még meglévő exportlehetőségek. A Közös Piac drasztikus importkorlátozó intézkedésének hatására csökkent agrárkivitelünk ezen ország-csoportba, ami jelentős deviza és árbevétel-csökkenést vont maga után. Magyarország 1973-ban csatlakozott az Általános Vámtarifás és Kereskedelmi Egyezményhez, hogy hazánk diszkriminációmentes bejutást nyerjen a GATT-tagállamok piacaira. A csatlakozás ellenére az EK diszkriminatív kereskedelempolitikája az „állami kereskedelmű” országokkal szemben a nyolcvanas évek végéig fennmaradt. Bár hazánk az 1980-as évek elején kétoldalú keretekben újabb és újabb kezdeményezéseket tett a kapcsolatok rendezésére, az EK semmilyen tekintetben nem volt hajlandó elmozdulni korábbi álláspontjától¹ (Balázs 1998. 454–459.).

A diszkriminációnak indirekt módját jelentette, hogy az EGK a fejlődő országoknak jelentős előnyöket biztosított. Az úgynevezett aszimmetrikus preferenciális megállapodások keretében nyújtott preferenciák fő indoka az volt, hogy az alacsony termelékenységgel rendelkező fejlődő országok versenyképességét a többi exportőrével azonos szintre hozzák. Az EK a hetvenes évek elejétől egy sor preferenciális megállapodást kötött az Európán kívüli mediterrán országokkal és más fejlődő országokkal. Az EK által kötött legátfogóbb ilyen kereskedelmi egyezmény az ún. Loméi Megállapodás (1975) volt. Ebben a közösség hatvanhat, afrikai, karib-tengeri és csendes óceáni országgal (ún. ACP országok) kötött erősen aszimmetrikus egyezséget. A szerződés, viszonzás nélküli szabad piacra jutást biztosított számukra az EK-ban, ami mellett ezek az országok segélyekben és kedvezményes hitelekben is részesültek. Külön rendszert hoztak létre a monokultúrás gazdaságok ingatag exportbevételeinek a stabilizálására (Botos 1989.).

A vázolt folyamatok eredményeként a Közös Piac országaiba irányuló exportunk 1973-hoz képest jelentősen csökkent. Az összes mezőgazdasági és élelmiszeripari exportunkon belül drasztikusan – az 1973. évi 42%-ról 1976-ra 27%-ra – csökkent a Közös Piac országaiba irányuló exportunk részesedése. Jelentősen megváltozott a Közös Piac országaiba irányuló mezőgazdasági és élelmiszeripari exportunkon belül e két ágazat részesedése. Míg ugyanis 1973-ban a Közös Piac országaiba irányuló kivitelünk 68%-a volt mezőgazdasági termék, addig ez a részesedés 1976-ban 49%-ra csökkent, következésképpen az élelmiszeripar részesedése 32%-ról 51%-ra nőtt. Az arányváltozás annak tudható be, hogy az erősödő diszkrimináció az élelmiszeriparnál jobban érintette a mezőgazdasági exportunkat. 1973 és 1976 között a Közös Piac országaiba irányuló mezőgazdasági exportunk az 1973. évi 45 %-ára csökkent, élelmiszeripari exportunk pedig értékvolumenben lényegében 1973 és 1976 között nem csökkent (Gajdos–Éliás, 1978. 37–38.). Elhelyezési lehe-

¹ Sőt a GATT 1982. novemberi miniszteri értekezletén, magyar részről egy bizalmas kezdeményezés is történt az EK irányába egy átfogó, kétoldalú megállapodás kötése céljából. Jóllehet, ez a lépés akkor még szöges ellentétben állt a KGST keretében elfogadott állásponttal, amely tiltotta az EK de facto elismerésének e legmagasabb fokát.

tőségek beszűkülését csak részben sikerült ellentételezni az export növelésével más régiókba. Átterelésre a mediterrán országok, a közel-keleti olaj-országok, illetve a szocialista országok szabaddevizás vásárlásai jöhettek szóba.

Az 1970-es évek második felétől a piaci helyzet keményedése miatt szocialista relációban ugyancsak kedvezőtlenül alakult a helyzetünk. Míg ugyanis nyersanyag- és energia-hordozó-importunk rugalmatlan, a felénk irányuló kereslet az exportárakat illetően viszont viszonylag rugalmas volt (Botos–Patai–Szalkai 1980. 10.), a KGST-n belüli kereskedelmi kapcsolatok „sugaras” jellegéből kifolyólag az országok meghatározó módon kapcsolódtak a Szovjetunióhoz, és a kis országok egymás közötti kapcsolatainak jelentősége elmaradt a gazdaságföldrajzi feltételek nyújtotta lehetőségektől.

A hetvenes évek világgazdasági árobbanása a Szovjetunió számára alapot adott a cserearányok KGST-n belüli átrendezésére, ami az 1958-ban életbe léptetett bukaresti árrelváltási módosítást vonta maga után. A KGST-országok 1975-ig az egymás közötti kereskedelemben a középtávú tervidőszakra érvényes fix árakat alkalmaztak. A világgazdaságban bekövetkezett drasztikus árváltozások hatására – az árrendszer megmerevedésének feloldását hangsúlyozva – a KGST-országok közötti elszámolásban bevezették az ún. csúszó árbázist, vagyis az évenkénti ármegállapítás rendjét. E szerint az 1958-ban elfogadott ún. bukaresti ármegállapítási elvet úgy módosították, hogy az ármegállapítás bázisidőszaka a tárgyévvel megelőző öt év lett. Az egymás közötti szerződéses rubel árakat 1976-tól évente változtatták, a megelőző öt év világgazdasági áradatai alapján. Így az 1976-os ármegállapítás bázisidőszaka 1971–75, az 1977. évié 1972–76, s az 1978. évié 1973–77 lett. Ennek következtében rubel viszonylatú értékesítési áraink 1975-től évenként gyorsan követték a tőkés piacon kialakult ármegállapításokat és árányokat. Így a KGST-országok közötti külkereskedelmi árakban is kisebb késéssel kifejezésre jutottak, begyűrűztek a tőkés piac árváltozásai (Éliás–Sebők–Ujhelyi 1980. 154–155.).

Az iparszerű mezőgazdaság bár jelentősen bővíteni tudta az outputot, feloldotta a forráskorlátot, jelentős külső inputot vont be, megnövelve a termelési költségeket (Gazdag 2009. 102.). A hetvenes évek közepétől a mezőgazdaság és élelmiszeripar korábbi jövedelemhelyezkedése lényegesen rosszabbá vált, amit a termelők hatékonyságjavulással nem tudtak ellensúlyozni. Az agrártermékek világgazdaságban túlerővel való eladások alakultak ki. A tőkés országokba történő eladásokban az élelmiszerek ára jelentősen csökkent, és bekövetkezett az élelmiszerek viszonylagos leértékelődése. A piacon a protekcionizmus, s ezen belül a legkülönbözőbb korlátozó intézkedések váltak uralkodóvá. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek konvertibilis valutaszerező ereje legyengült, stratégiai szerepük megkérdőjeleződött (Varga 1989. 2.).

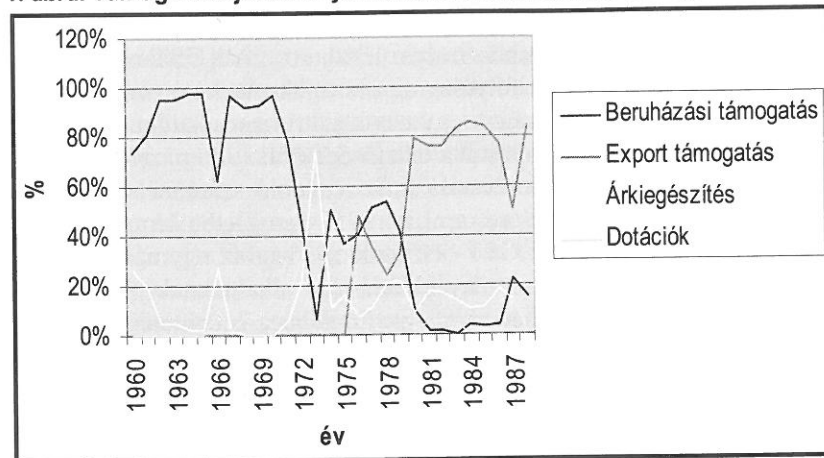
Az élelmiszeripar az évtized közepén a nemzeti termelésből való arányát meghaladóan, abból mintegy 20–25%-ot adott az exportnak, s ezen belül 1/3-át a konvertibilis elszámolású kivitelnek. Így az élelmiszeripar évente 50–60 milliárd Ft exporttöbblettel (s ezen belül is a konvertibilis forgalomban elért 30 milliárdnyi kiviteli többlettel) járult hozzá a magyar nemzetgazdaság stabilitásához.

A világgazdaságban végbement árváltozások, a termelőeszközök árának gyors növekedése (nyíló agráröllő), nyomán helyzete megrendült. Az agrárreparatúra azonban a tőkés fizetési mérleg viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében még a radikálisan lecsökkent világgazdasági árak ellenére is szükség volt, mert ezt a kivitel más termékek és ágazatok nem tudták helyettesíteni. Nőtt az export szubvenciója iránti igény, amely elsősorban a kivitel lebonyolító, illetve a végső kibocsátó élelmiszeriparban vált általánossá (Varga 1989. 3.).

Az árkiegészítő exportösztönzés ugyanakkor szinte kizárólag mennyiségi szempontú, és végletesen konzerválta a struktúrát és egymáshoz közelítette a legjobb és a legrosszabb

termékek gazdasági megítélését. A nyolcvanas évek közepére az élelmiszer-gazdaság támogatásának már több, mint a felét az export-támogatás tette ki. A mezőgazdaság szerepe végzetesen összekapcsolódott az adósságválságba került ország helyzetével.

1. ábra. Támogatásfajták arányának változása az összes támogatáson belül

Forrás: Schlett, 2007

Útfüggőség

Az 1970-es és 1980-as évek világgazdasági változásai felnagyították és láthatóvá tették az iparszerű mezőgazdasági rendszerek gyengeségeit (Bekker 1995. 147.). A gazdaságirányítás 1968-ban kialakított rendszerének kezdettől fogva alapvető fogyatékosága volt, hogy nem hozott létre valóságos piacot. Nem alakította ki azt a piacot, ami úgy hatott volna vissza a gazdálkodásra, hogy a gazdasági hatékonyságnak a fejlődésben, a fejlesztések kijelölésében és megvalósításában szelektáló ereje legyen. Ez közvetlenül az árrendezéshez kötődik, tekintettel arra, hogy a piaci viszonyok leginkább az árviszonyokban fejeződnek ki és léteznek. A reformmal szembeni elvárások az árrendszer tekintetében sem valósultak meg. A reform ugyanis azt ígerte, hogy olyan árrendszert léptet életbe, amely eligazítást nyújt a termelés összetételének változtatására, megtérülési határokat szab a termékek költségeire, egyszóval piaci impulzusokat közvetít a vállalatokhoz. Ezekből a bevezetett árrendszer szinte semmit sem teljesített. Nem valósult meg az orientáló szerep, mert az árak az autarkias fejlesztés igényei szerint igazodtak a költségek szintjéhez és növekedéséhez is. Azaz nem az ár szabott határt a költségeknek, a költségek megtérülésének, hanem fordítva: a költségek emelkedését követte az árak emelkedése, biztosítva bárminő költségnek, költségnövekedésnek a megtérülését – indokoltságától függetlenül. A fejlesztések és az ehhez kapcsolódó termelésnövelés nélkül történt, hogy a fejlesztések kiválasztásában és megvalósításában a költségeket mérlegelték volna. A tervgazdaság könyvelési rendszere alapvető akadálya volt a termelékenység fokozó innovációknak, a technológia és a vállalatvezetés terén egyaránt. A vállalatok teljesítményét a bruttó termelési értékben mérték. Ez a kibocsátási érték az összes input értéket magában foglalta. Ezért senki nem volt érdekelt abban, hogy adott termékben csökkenjen az inputok értéke.

A mezőgazdasági vállalatok a nagy fejlesztések és termelési célok jegyében születtek és szilárdultak meg, miközben a költségérzékenységre nem kényszerültek rá, s ebbéli készségeik és lehetőségük sem fejlődött ki. Változatlanul maradt a gazdaság energiafálgó szerkezete. Hiszen a meg nem kapott impulzusokra nem lehetett válaszolni. A Kádár-rendszer gondosan ügyelt arra, hogy a polgárok elért szerény életszínvonalát ne csökkentsék a külső megrázkódtatások. A mezőgazdaságban az árak orientáló szerepét tovább gyengítette az ipari és mezőgazdasági árak túlzott diszparitása. Ebből az árszparitásból kiindulva, már kezdettől fogva jelentkezett az árkiegészítők alkalmazásának az igénye. Ez részben az üzemviteli támogatások, benne az ipari eredetű termelési eszközök árkedvezményei, részben beruházási árkiegészítés révén történt meg (Vági 1986. 32–33.). Ezen termelési támogatások szerepe a fejlesztési források képződésében tetemes volt. Nagysága az 1970-es évtized java részében abszolút összegében és az erőforrásokból való részesedésében is növekedett. 1978-ra adósságcsapda bezárulásával aztán a kialakult gazdasági helyzet megálljt parancsolt, s a támogatások – mindenekelőtt a beruházási árkiegészítések – abszolút összegükben és viszonylagos súlyukban is csökkentek. Ez azonban a finanszírozási rendszeren, annak alapállásán nem változtatott. A fejlesztési források tekintélyes része az árbevételektől függetlenül alakult ki (Szollár 1984). Mindezek jól érzékeltetik, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek piaci orientáltsága nem vált eleven hatóerővé. Mivel az árak nem támasztottak költségmegtérülési korlátot, nem állítottak hatékonysági követelményt sem. S hozzátehetjük: nemzetközi versenyképességi követelményt sem, mivel a mezőgazdasági termékek termelői ára teljességgel izolált volt a külpiazi értékesítési áraktól. Sőt, tekintettel arra, hogy a jövedelemrealizálás és fejlesztési forrásképződés a támogatási rendszer folytán alaposan eltávolodott egymástól, a pótlási és fejlesztési források költségvetési újraelosztása eleve leszállította és alacsonyra szabta a vállalati fejlesztések hatékonysági követelményét, jövedelmezőségi mércéjét.

A magyar mezőgazdaság lendülete a nyolcvanas évek közepén végleg megtört. Ennek okai jórészt az ágazaton kívül keresendők. Részben rendszerspecifikus okok, ami azt jelenti, hogy maga a rendszer került általános válságba, és onnan vont el, ahonnan tudott, nálunk a mezőgazdaságból. Kinyílt az agrárrolló, erőteljessé vált a közvetlen költségvetési elvonás is. Mindez olyan mértékben csökkentette a jövedelmeket, hogy azt a termelés hatékonyságával ellentételezni az ágazat nem volt képes (Botos 1989. 14.). A mezőgazdaságban a támogatások 1975–1985 között radikálisan csökkentek, mind a nettó termelési érték százalékában (56,7%-ról 28,4%-ra), mind abszolút értékben (26 122 millió forintról 23 479 millió forintra). Ami még ennél is fontosabb: a támogatások és az elvonások egyenlege a vizsgált 10 év utolsó harmadában negatívvá változott, azaz az elvonások meghaladták a támogatásokat. A támogatás/elvonás mutatója 1975-ben 211%, 1985-ben 59 % volt. A mezőgazdaságban a támogatásokat 1982 óta haladták meg az elvonások. A nyolcvanas években kirobbanó adósságválság, az IMF-tagság a gyors fizetésimérleg-kiigazítás időszakát hozta. A pénzügyi kormányzat radikális jövedelemleszívó-politikába fogott a költségvetési egyensúly megteremtéséhez. A pénzügyi szigorítások, az egyensúlyba hozatal legtöbbször az import és a beruházások visszafogását jelentette (Borszéki 1988). Mindez egy olyan időszakban, amikor túlermelési válság alakult ki az agrártermékek világpiacán, a tőkés országokba történő eladásokban az élelmiszerek ára jelentősen csökkent, és bekövetkezett az élelmiszerek viszonylagos leértékelődése.

Kitekintés: Rendszerváltás és piacvesztés

A magyar élelmiszer-gazdaságot az egykori keleti tömb modellértékű ágazatának tartották. A kádári rendszer a jó színvonalú hazai élelmiszer-ellátás, hanem az ország számára égetően szükséges konvertibilis devizaszerzés követelménye is magyarázta. Jóllehet a

külpiazi feltételek megváltozása s a nem megfelelő reakciók következtében egyre inkább viták pergőtüzébe került a mezőgazdaság fejlődése, s ezen keresztül a gazdaság növekedésében való részvétele. A kibontakozó adósságválság miatt mégsem került sor a szerkezet átalakításához szükséges lépések megtételére. Néhány piacokonformnak gondolt szabályozási változás volt hivatva arra, hogy kedvezőbb folyamatokat indítson el a későbbi szerkezetátalakítás felé. E lépéseket azonban háttérbe szorította az importvisszafogás kényszere és az a kényszer, hogy – függetlenül egy-egy tevékenység gazdaságosságától és szerkezeti hatásától –, ami konvertibilis valutáért eladható volt, azt kellett termelni. Így volt ez az agrártermékek esetében is (Fertő I.–Juhász P.–Mohácsi 1991. 14.).

A rendszerváltás után részben a hazai fogyasztás drámai mértékű visszaesése, részben a KGST piacok összeomlása miatt, a hazai élelmiszeripar termékei iránti kereslet számottevően csökkent. Tetézte a bajt, hogy az élelmiszeripar több ágazata szinte kizárólag a szovjet piacra termelt az ottani igényeknek megfelelő termékeket. E termékpaletta nyugati piacokra való konvertálása nem volt lehetséges. Az egy főre jutó fogyasztás termékféleségtől függően 5–30%-kal esett két év alatt. A legnagyobb mértékben a hús és a tej, illetve tejtermékek fogyasztása csökkent (KSH 1992).

A rendszerváltást kísérő makrogazdasági-pénzügyi válság (22 milliárd USD külső adósság, a hagyományos piacok elvesztése a KGST megszűnése miatt) pillanatok alatt elérte az agráriumot is. Az új kormány – lévén más választása nem volt – azonnali megszorító intézkedéseket kellett hoznia a költségvetési hiány lefaragása céljából. Az ágazatot különösen keményen érintette az alapvető élelmiszerek fogyasztói ártámogatásának megszüntetése, a mezőgazdasági termelőknek és az élelmiszeripari vállalatoknak nyújtott támogatások drasztikus csökkentése, beleértve az exportszubszidiákat és az ipari eredetű inputanyagok (műtrágya, növényvédőszer) beszerzési ártámogatását is. 1990 és 1993 között az élelmiszergazdaság költségvetési támogatási kerete az 1989. évinek kevesebb, mint a felére csökkent (1993 : 45,95 milliárd Ft). Az agrárgazdaság gyenge külpiazi versenyképességét szemlélteti a tény, hogy a rendszerváltás utáni években a teljes költségvetési támogatási keret több mint felét az exportszubszidiák tette ki (1993: 25 mrd Ft).

A privatizációs és kárpótlási folyamatok hatására kialakult ésszerűtlen birtokszerkezet problémáit tovább növelte az élelmiszeripar privatizációja. A tulajdoni szerkezet változása, a külső piacok szűkülő felvétele, a csökkenő exporttámogatások az export árualap értékének drasztikus csökkenéséhez vezettek (Varga 2007). Ezzel szemben a másik oldalon a külkereskedelem liberalizálása, az EU exporttámogatások növekedése, az élelmiszeripari cégek külföldieknek történő eladása, valamint a külföldi kiskereskedelmi láncok térhódítása jelentősen növelte az importot (Gulyás 2009).

20 évvel a rendszerváltás után a mezőgazdaság a GDP-nek mindössze 3–4 százalékát adja, a teljes agrobiznisz viszont 12–13 százalékát. A szektor stratégiai szerepét még ma is sokan a komoly devizatermelő képességében látják, importfedezettsége 1,6 (azaz a behozatalnál 60 százalékkal magasabb a kivitel értéke). Ez az arány még mindig jelentős, pedig az elmúlt 20 évben folyamatos és érezhető volt a csökkenés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs P. (1998): Magyarország és az Európai Unió (1998). In: Kende Tamás (szerk.): Európai közjog és politika. Budapest, Osiris.
 Barát M. (1994): A magyar gazdaság vargabetűje. Budapest, Aula.
 Bekker Zs. (1995): Rendszerválság. Alkalmazkodási folyamatok a kelet-európai országokban 1970–1990 között. Budapest, Aula.

- Borszéki É. (1988): Támogatások szerepe, hatása az élelmiszer-gazdaságban. In: Árak, adók, támogatások az élelmiszer-gazdaságban. AKI, 1988. április.
 Botos K. (1989): Agrárpolitikánk pénzügyi kérdései. Gazdálkodás XXXIII. Évf. 4. sz.
 Botos K.–Patai M.–Szalkai I. (1980): Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
 Castells, M. (2007): Az évezred vége. Az információ kora. III. kötet. Bp. Gondolat – Infonia.
 Cseszka É. (2008): Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1989 között. Heller Farkas Füzetek, 2008/1. sz.
 Éliás A. – Sebők E. – Ujhelyi T. (1980): A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek az új világ-gazdasági helyzetben. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
 Fertő I.–Juhász P.–Mohácsi K. (1991): Az agrárrendszer válsága és a kibontakozás lehetőségei. In: Jelentések az alagútból. Budapest, Pénzügykutató Rt.
 Gajdos G.–Éliás A. (1978): Az agrár-külpiazi megítélése. Bp. AKI. 1978. január.
 Gazdag L. (2009): Magyarország úttévesztése. A rendszerváltás közgazdaságtana. Bp. Mundus Kiadó.
 Gulyás L. (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JatePress, Szeged. 75–188. pp.
 Kaposi Z. (2007): A magyarországi energiapolitika változásai a tervezési rendszer időszakában. In: Botos Katalin (szerk.): 1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar.
 KSH (1992) Mezőgazdasági Zsebkönyv.
 Marton Á. (1978): Külkereskedelmi áraink az 1970-es években. Statisztikai Szemle, 1978/4.
 Schlett A. (2007): Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között. Budapest, Szent István Társulat.
 Schlett A. (2011): Másolás – adaptáció – útfüggőség. Az agrártechnikai forradalom közgazdasági tanulságai. In: Mában élő tegnapok. (Szerk. Fröhlich Ida) Khronosz. Piliscsaba, 159–177.
 Schlett A. (2012): Success and Failure of the Hungarian Agrarian Model. Arhivele Totalitarismului/Totalitarianism Archives, No. 74–75. 1–2/2012. 96–108.
 Szollár Gy. (1984): A mezőgazdasági ár- és költségviszonyok alakulása az 1970-es évtizedben, összehasonlítva a világgazdasági tendenciákkal. Budapest, AKI, 1984. No. 4.
 Vági F. (1986): Vállalatiság és gazdaságirányítás. Gazdálkodás, 1986. No. 4.
 Varga Gy. (1989): Az agrártermelés növekedésének és strukturális átalakulásának változatai. Gazdálkodás. XXXIII. Évf. 1989/4. sz.
 Varga Zs. (2007): Földtulajdon és földhasználat Magyarországon a rendszerváltás után. In: Honvári János (szerk.): 20. századi magyar gazdaság és társadalom. Győr. SZIE.
 Varga Zs. (2008): Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében. In: Majtényi György és Szabó Csaba (szerk.): Rendszerváltás és Kádár-korszak. Budapest, Kossuth Kiadó.